

Telgrafın Tellerinde Aranılan Hak: Ladik'teki Batum Muhacirlerinden İstanbul'a Telgraflar (1881-1889)¹

Claiming Rights via Telegraph Wires: Telegrams from Batumi Refugees in Ladik to
Istanbul (1881-1889)

Mahir Melih GÜNEŞ*

Öz

Bu makale, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Amasya'ya bağlı bir kaza olan Ladik'e göç etmek zorunda kalan Batum muhacirlerinin barınma, beslenme ve çalışma gibi en temel ihtiyaçlar konusundaki şikayetlerini telgrafla İstanbul'a iletmeye çalışmalarını incelemektedir. 20 hane civarında olan muhacirler, telgrafın henüz olmadığı Ladik'te, yerel otorite mercilerinde çözüm bulamadıkları sorunlarını kolektif bir biçimde Babıali'ye iletmek için buldukları yerden ayrılarak en yakın telgraf merkezlerinin olduğu Samsun ve Amasya'ya gitmişlerdir. Bu girişim Anadolu'ya henüz 20 yıl önce girmeye başlayan telgraf teknolojisinin bir şikayet mekanizması olarak kullanılmasında kendine has bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'nde gözlemlenebilen pek çok benzer örnek, telgraf teknolojilerinin hali hazırda kurulduğu, kullanımının yaygınlaşmaya başladığı coğrafyalarda tespit edilebilirken Ladik'teki muhacirlerin durumları bu bakımdan ayrılmaktadır. Ladik'i ve Ladik'e iskan ettirilen Batum muhacirlerini farklı kılan husus o dönemde Ladik'te telgraf iletişimini mümkün kılacak herhangi bir altyapı çalışmasının henüz yapılmamış olmasıdır. 1881 ve 1889 yılları arasında Muhacirin Komisyonu'na gönderilen telgraflar sayesinde devlet, Sivas Vilayet Meclisi'ne muhacirlerin şartlarında iyileştirmeler yapılmasına yönelik emirler vermiştir. Bu durum telgrafın yerel otoriteyi ve yerelin şikayet mercilerini teğet geçerek doğrudan İstanbul'a ulaşabilmeyi sağlayan bir araç olmasının yanında devlet-toplum ilişkisi bağlamında ne denli yapıcı bir rol üstlendiğini göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Anahtar sözcükler: Ladik, Amasya, Batum muhacirleri, iskan şikayetleri, telgraf.

Abstract

This article examines how twenty households of refugees from Batumi who settled in Ladik, an administrative district of Amasya, after the Russo-Ottoman War of 1877-1878, used the telegraph in their attempts to present their urgent grievances over such basic issues as finding accommodation, food, and work to the government in Istanbul. As they were unable to get any satisfaction for their grievances from the local authorities, and as no telegraphic infrastructure existed in Ladik, the refugees went to Samsun and Amasya, the nearest places where there were telegraph services. This action represents an unusual instance of the using of telegraph technology as a complaint mechanism, for while examples of a similar nature can be found in regions where telegraph technologies, which had appeared in Anatolia

¹ Bu makale, yazarın “Anadolu'da Telgrafın Sosyoekonomik Tarihi (1856-1914)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı. E-posta: mmahir.gunes@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9619-3756

only twenty years earlier, had already been established and were in use, there was no telegraphic infrastructure in Ladik at that time. The fact that the refugees in Ladik thus chose to travel a considerable distance in order to use the telegraph to communicate with Istanbul thus sets their actions apart. By providing direct access to Istanbul, bypassing local authorities and local channels of complaint, the telegraph played a vital role in state-society relations. It was as a result of the telegraphs sent to the Ottoman Refugee Commission in Istanbul that the state issued orders to officials in the province of Sivas from 1881 until 1889 to improve the conditions of the refugees.

Keywords: Ladik, Amasya, refugees from Batumi, settlement complaints, telegraph.

Giriş

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın en büyük sonuçlarından biri Kafkaslardan Anadolu topraklarına yapılan göçlerdi. Savaşın sağ kurtulabilenler kitleler halinde hem karadan hem de denizden güvenli bölgelere göç ediyorlardı.² Türkler, Çerkezler ve Dağıstanlılar yanında Müslüman Gürcüler de büyük zorluklarla Anadolu'ya sığınan binlerce Kafkasya muhaciri arasındaydı. İnsanlar, Batum Limanı'ndan gemilerle hareket ediyor, Trabzon, Samsun ve Kastamonu başta olmak üzere Karadeniz sahil şehirlerine yerleşiyorlardı. Bir kısmı da toplu iskana elverişli geniş arazilerin olması sebebiyle daha iç bölgelere, Sivas vilayeti sancak ve kazalarına yerleştiriliyordu (İpek, 1991, ss. 110-113). Batum muhacirlerinin göç ettiği bölgelerden biri de günümüzde Samsun'a bağlı bir ilçe olan Ladik idi. Ladik, 1867 ve 1871 nizamnamelerinde Sivas vilayeti Amasya sancağına bağlanmış bir kazaydı.³ Coğrafi olarak Sivas vilayetinin Amasya tarafından Samsun sınırındaki kuzey kazalarından biriydi. Yani Samsun'dan iç kesimlere gönderilecek muhacirlerin güzergahında bir bölgeydi. Kesin olarak sayıları bilinmese de ilk etapta 20 hane kadar Batum muhaciri Ladik'e yerleştirildi.⁴

Ladik'e yerleştirilen muhacirler de tıpkı Osmanlı topraklarına sığınan diğer tüm savaş muhacirleri gibi pek çok sorunla baş etmek zorundaydı. Savaşın yarattığı yıkımın yanında Anadolu topraklarına sığınan bu insanların barınma, beslenme ve hayatlarını idame ettirebilmek için çalışmaları gibi çözülmeyi bekleyen büyük problemleri vardı. Bu denli büyük bir göçün imparatorlukta yaratacağı demografik sorunlarla birlikte asayiş konusu da devletin yüzleşmek zorunda kaldığı gerçeklerdendi. 1878 yılında tüm bu sorunlarla ilgilenmesi için Babıali'de *İdare-i Umumiye-i Muhacirin* adında bir komisyon kuruldu. Balkanlar ve Kafkaslardan gelen muhacirlerin kayıt altına alınması, Anadolu sancak ve kazalarına yerleştirilmeleri, işlerinin sağlanması gibi meseleler komisyonun görev ve yetki alanına giriyordu (Erkan, 1996, s. 98-112). Aynı yıl Yıldız Sarayı'nda oluşturulan *Umum Muhacirin Komisyonu* ise doğrudan II. Abdülhamid'in (d.1842-ö.1918) başkanlığında çalışmaktaydı (İpek, 1991, s.110). Bu komisyonlar 5 Ocak 1860 tarihinde Meclis-i Vâlâ tarafından Ticaret Nezareti bünyesinde kurulan *Muhacirin Komisyonu*'nun bürokratik olarak yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştu (Saydam, 1997, s. 105-106). Hiç şüphesiz bu komisyonlar II. Abdülhamid'in din, göç ve iskan politikasının bir parçasıydı (Findley, 1980, s. 265). Bu sayede muhacirlerle ilgili problemlerin çözüm adresi de doğrudan devletin merkezi oluyordu. Ladik'e yerleşen Batum muhacirleri de sorunlarına yerel yöneticilerden çözüm bulamadıkları için İstanbul'da muhacirlerle ilgili kurulan bu komisyonlara başvurular. Asıl mesele ise Anadolu'da olup bitenin İstanbul'a nasıl iletildiği idi.

Telgraf teknolojisi, iletişimde sağladığı hız sayesinde bu noktada büyük bir fark yaratıyordu. Teknoloji hem İstanbul ile yerel yönetimlerin iletişimini mümkün kılıyor hem de Babıali'de alınan kararların muhataplarına hızlıca iletilebilmesine imkan tanıyordu. Telgrafın sağladığı bir diğer fayda da

² Savaşın sonra Anadolu ve Rumeli'ye yapılan göçlerle ilgili bazı çalışmalar için bkz. Erkan, S. (1996). *Kırım ve Kafkasya göçleri (1878-1908)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi; Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkasya göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

³ 1864 Vilayet Nizamnamesi, 1867 yılında Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi adıyla tüm Osmanlı idari taksimatını kapsayacak şekilde uygulamaya geçmişti. Bu reform, taşra örgütlenmesini merkeze bağlayan yeni düzenlemelerle 1871 yılında İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi olarak yeniden düzenlendi (Ortaylı, 2020, s. 62-64). Her iki uygulamada da Ladik, Amasya sancağı ve Sivas vilayetine bağlı bir kaza olarak yer alıyordu. Kazanın idari taksimattaki yerini görmek için bkz. Salname-i vilayet-i Sivas, 1287/1870, s.72; Salname-i vilayet-i Sivas, 1288/1871, s.74

⁴ Bu konuya ilgili kısımda değinilecektir. Bkz. dn.:19

insanların dilek ve şikayetlerini doğrudan İstanbul'a iletebilmesiydi.⁵ Muhacirler, eğer telgraf altyapısının olduğu bir bölgeye yerleştirilmişse, dilek ve şikayetlerini doğrudan devletin merkezine telgrafla iletmekten imtina etmiyorlardı. Genel şikayet konuları ise yerleştirildikleri bölgelerde muhacirlerin iskanlarının yapılmaması, yevmiyelerinin ödenmemesi ve tayınlarının verilmemesiydi. Dönemde her ne kadar Anadolu'da telgraflaşma konusunda önemli bir aşama kaydedilmişse de halen pek çok bölgede telgraf altyapısı yoktu. Bu bölgelerde iskan ve tayın işleriyle ilgili sorunların çözümü daha çok vilayetlerin inisiyatifine bırakılıyordu. Ladik de bu bakımdan şanssız sayılabilecek bölgelerden biriydi. Ancak Batum muhacirleri, memleketlerinde telgraf iletişimini uzun yıllar boyunca tatbik etmiş, telgraf iletişiminin faydalarını deneyimlemiş insanlardı.⁶ Böylece Ladik'e yerleşen muhacirler yaşadıkları sorunları üstesinden gelebilmek amacıyla kendi şanslarını kendileri yarattılar. Telgraf altyapısına sahip en yakın bölgeler olan Amasya ve Samsun merkezlerine giderek buralarda kolektif bir hak mücadelesi başlattılar.

Bu makalede, Ladik'te iskan ettirilen Batum muhacirlerinin, telgraf olmayan bir bölgede telgrafla hak aramaya çalıştıkları kendine has mücadeleleri incelenmektedir. Bunun için ilk olarak, Anadolu'nun telgraf altyapısına sahip muhtelif bölgelerinde iskan ettirilen muhacirlerin sorunlarında telgrafın nasıl bir rol oynadığı örnekler üzerinden değerlendirilecektir. Ardından Ladik'te Batum muhacirlerinin sorunları ve bu sorunlara çözüm bulma gayretlerinde telgrafa başvurmaları incelenecektir. Bu mücadelenin çıkış noktası Amasya ve Sivas'ın iskan politikasında aranacak ve en son Ladik'te ahalinin yoğun çabalarıyla kazanın telgrafa nasıl kavuştuğu anlatılacaktır.

Batum Muhacirlerinin İskanında Telgrafın Rolü

Batum muhacirlerinin Anadolu'ya göçleri savaştan önce başlamıştı. Rusların 7 Eylül 1878'de Batum'u işgal etmelerine kadar 5500 civarında Batum muhaciri sadece Trabzon'a göç etmişti. (İpek, 1991, s. 111). Ancak Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan göçlerin belli bir düzeni yoktu. İnsanlar kendilerini Batum'dan Anadolu kıyılarına getirecek bir gemi buldukça limana akın ediyor ya da kara yoluyla Anadolu topraklarına bir şekilde giriş yapıyorlardı. Bundan dolayı Batum'a sınır komşusu olan Trabzon vilayeti göçlerin ilk ve en büyük hedefi haline geldi. Hatta Trabzon'a yapılan göçün boyutu o kadar büyüktü ki bununla daha fazla baş edemeyen vilayet yönetimi 7 Kasım 1875'te Muhacirin Komisyonu'na bir yazı gönderdi. Yazıda Batum muhacirlerinin yerleşeceği yerlerde buğday sıkıntısı çıkacağı için insanlara yarımşar okka ekmek vermek yerine kişi başı 300 dirhem mısır verileceği bildiriliyordu.⁷ Trabzon vilayeti, göçün büyüklüğü sebebiyle devletin önerdiği tayından başka yeni bir yöntem arayışına girmişti. Bu bir vilayetin artan muhacir nüfusu karşısında almak zorunda kaldığı bir önlem olduğu kadar devletin göçün kontrolünü sağlayamadığının da bir kanıtıydı.

İşe göze çarpan ilk ciddi problemdi. Bunun yanında zaten oldukça yoğun olan bu göç hareketi savaştan sonra daha da ivme kazandı. Bunda Rusların 1890'lara kadar insanların Batum'dan Anadolu'ya göç etmelerinde herhangi bir zorluk çıkarmamasının da payı büyüktü (Demirel, 2009, s.319). Bu durum Karadeniz'de ciddi bir muhacir nüfusuna yol açıyordu. Artan nüfus, iskan sorunlarını da beraberinde getirdi. Babıali, Karadeniz limanlarındaki yoğunluğu azaltmak için muhacirleri daha iç bölgelere yerleştirme kararı

⁵ Osmanlı Devleti'nde toplumun, taşradan devletin merkezine dilek ve şikayetler göndermesi oldukça yaygın bir uygulamadır. Hemen her konuda dilek ve şikayetler gerek arzuhal gerekse de telgraf yordamıyla gönderilmiştir. Bu bakımdan XIX. yüzyılda genel olarak şikayet mekanizması ve bu kapsamda insanların vilayetlerden devletin merkezine gönderdikleri arzuhal ve telgraflar üzerine yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Lafı, N. (2011). *Petitions and accommodating urban change in the Ottoman Empire. Istanbul as seen from a distance: Centre and provinces in the Ottoman Empire* içinde. (ss. 78-82). İstanbul: Swedish Research Institute; Ben-Bassat, Y. (2014). *Petitioning the sultan, protests and justice in late Ottoman Palestine*. London: I. B. Tauris; Kırılı, C. (2015). *Tyranny illustrated: From petition to rebellion in Ottoman Vranje. New Perspectives on Turkey*, 53, 3-36.

⁶ Batum'da telgraf hattı inşa edilmesine dair ilk girişimler Lazistan Mutasarrıflığı tarafından yapılmıştı. Ekim 1865 sonunda hattın büyük bir kısmı tamamlandı. Bu sayede Trabzon, Rize ve Batum telgraf hatları birbirine bağlandı. BOA. MVL. 711/12 (2 Cemaziyevvel 1282/23 Eylül 1865); BOA. MVL. 714/45 (11 Cemaziyelahir 1282/1 Kasım 1865); BOA. MVL. 1058/21 (11 Şevval 1284/5 Şubat 1868)

⁷ BOA. DH.MKT. 1325/40 (16 Zilhicce 1295/14 Aralık 1875)

aldı. 1880 yılında Samsun iskelesine inen 1685 Batum muhacirinin 1626'sı Ankara ve Sivas sancak ve kazalarına yönlendirilmişti. Bunun nedeni iç kesimlerde iskana ve ziraata elverişli büyük ve boş arazilerin daha fazla olması olarak açıklanıyordu. Anadolu'nun Doğu vilayetleri de bu iskan için uygun olabiliyordu. Ancak Ruslar sınıra yakın bölgelerde, özellikle Çerkes muhacirlerin iskanını 1860'lardan beri bir tehdit olarak algılıyorlardı. Dolayısıyla buralarda yapılan iskan çalışmaları görece daha kısıtlıydı (Karpat, 1985, s. 69).

Telgraf, Batum muhacirlerinin Anadolu göçleri sırasında aktif olarak kullanılan bir iletişim aracıydı. Devlet bu sayede muhacirleri getirecek gemiler ve bu gemilerin güzergahı hakkında ilgili birimlerle iletişim kurabiliyordu. 16 ve 18 Şubat 1882'de Trabzon vilayetinden Babıali'ye gönderilen telgraflara göre 3000 civarında Batum muhaciri daha gemilerle yola çıkmıştı. Bu muhacirler gemilerin rotasına göre Karadeniz şehirlerinde ya da Aydın vilayeti sınırlarında iskan ettirilecekti. Gemilerden bir tanesi tüm Anadolu kıyı şeridini takip ederek Trabzon, Giresun, Ünye iskelelerine uğrayacak ve Gemlik'e kadar gidecekti. Muhacirler daha sonra duruma göre buralardan farklı bölgelere sevk edileceklerdi. Başka bir gemi ise 600 kadar Batum muhacirini limandan alıp Ünye ve Samsun iskelelerinde bırakmak üzere limandan ayrılmıştı. Bu insanlar da Orta Karadeniz'den daha iç bölgelerdeki sancak ve kazalara gönderileceklerdi. Üstelik Batum'dan doğrudan İstanbul'a da seferler düzenleniyordu. Kayıtlardan anlaşıldığına göre devlet, payitahta gelen bu insanların bir kısmını Balkanlardan gelen Bulgaristan muhacirleriyle birleştirerek imparatorluk taşrasına dağıtıyordu.⁸ Anlaşılan o ki muhacirler bir şekilde Batum'u terk ediyor; Babıali de bu insanların iâşe ve iskan işlerinin akıbetine daha sonra karar veriyordu. Ne var ki Anadolu'ya gelen muhacirlerin sayıları binlerce idi.⁹ Anadolu'nun her bölgesinden aynı hızda bilgi akışı sağlanamadığı gibi insanların iskanları da oldukça zaman alıyordu. Trabzon'dan gönderilen telgraflar ise sadece Batum'dan hareket eden bazı gemilerdeki muhacir nüfusunu içeriyordu. Göçün boyutu görünenden çok daha büyüktü. Batum'da ahali, Anadolu'ya gelmek için Babıali'ye limana daha fazla gemi gönderilmesini isteyen telgraflar çekmeye devam ediyordu.¹⁰ Savaşın sonra Balkan ve Kafkaslardan Anadolu'ya göçte devletin düzensizliği ve reaksiyon hızındaki yavaşlık ise insanların bir yere yerleştirilip iâşelerinin sağlanmasının önüne geçiyordu. Bu durum Karadeniz ve Orta Anadolu'ya yerleşen muhacir nüfusundaki yoğunluğun ve yaşanan sorunların en büyük sebebiydi. İnsanların şikayetleri de doğal olarak bu konular üzerine oluyordu.

İskan işleri, Balkanlar ya da Kafkaslar fark etmeksizin, Osmanlı topraklarına gelen bütün muhacirlerin ortak şikayet konusuydu. 5 Aralık 1879'da o dönemler Devair Müfettişi olan Mehmed Esad Saffet Paşa (d.1842-ö.1918), bu konuyla ilgili itiraf niteliğinde bir rapor kaleme aldı. Rapora göre Osmanlı Devleti'ne sığınan Balkan ve Kafkas muhacirleri çok büyük bir sefalet içerisindeydi. Rumeli'ye yerleşenler diye gönderilenler oralarda tutunamayıp İstanbul'a geri dönüyor, Anadolu'da Kafkasya muhacirlerinin iskanları düzgün bir biçimde yapılamıyordu. İnsanlar barınacak bir ev bulamıyor, kadınlar ve çocuklar sokaklara düşüyordu. Anadolu ve Rumeli'de muhacirlerin iskan işlemleriyle ilgilenen memurlar ise işlerini iyi yapmıyorlardı. Devlet Rumeli, İstanbul veya Anadolu'da ne kadar muhacirin olduğunu bilemediği gibi bu insanlar arasındaki ölüm oranı da giderek artıyordu. Saffet Paşa'ya göre Babıali'nin komisyona ve taşradaki ilgili birimlere yeni ve liyakatli atamalar yapması çok önemliydi. Ayrıca devletin vilayetlerden doğru ve hızlı bir biçimde haber alınabilmesini sağlaması da şarttı.¹¹

Saffet Paşa'nın muhacirlerin durumunu değerlendirirken üzerinde ısrarla durduğu noktalardan belki de en önemlisi vilayetlerle sağlıklı bir biçimde iletişim kurulabilmesiydi. Böylece hem ne kadar muhacirin Osmanlı topraklarına geldiği kesin olarak belirlenebilecek hem de devlet bu insanların sağlıklı bir şekilde

⁸ BOA. Y. PRK. KOM. 3/49-10,16,18 (16 Rebiyülahir 1299/7 Mart 1882)

⁹ 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarına yerleştirilen Balkan ve Kafkas muhacirlerinin nüfusu tam olarak bilinmemektedir. Ancak savaşın birkaç ay sonra 700000'e yakın bir nüfusun Anadolu ve Rumeli'de iskan ettirildiğini ortaya koyan çalışmalar vardır. Bu konuyla ilgili yapılmış bir çalışma için bkz. Demirtaş, E. (2009). Kırım savaşı ve 93 harbi sürecinde Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin sevk ve iskanları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16(41), 215-238.

¹⁰ BOA. Y. EE. 72/82 (5 Cemaziyelahir 1297/15 Mayıs 1880); BOA. DH. MKT. 1335/68 (27 Cemaziyelevvel 1298/27 Nisan 1881)

¹¹ BOA. Y. EE. 44/124 (20 Zilhicce 1296/5 Aralık 1879)

yeni mahallerine yerleştirilmesini sağlayabilecekti. Bu açıdan telgraf teknolojisi kısıtlı bir alanda kilit bir rol üstleniyordu. Anadolu telgrafları, İngilizlerin Hindistan ile iletişimini sağlayacak kıtalararası telgraf projesinin bir ayağı olduğu için Abdülaziz döneminde (1861-1876) önemli bir gelişme kaydetmişti. Devletin telgraflaşma politikası, yerel yönetimlerin ve ahalinin de desteğiyle II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) de gelişimine aynen devam ediyordu. İngilizlerin inşa ettiği hattın çevresindeki vilayet ve sancak merkezleri ile ekonomik sebeplerle önemli liman kentlerinde yeni hatlar inşa ediliyor, telgraf iletişimde gittikçe başat bir rol üstleniyordu (Davison, 1990, s. 137-138; Bektaş, 2000, s. 694-695). Ancak Anadolu'da telgraf iletişimini topyekun bir ağ kapsamında değerlendirebilmek halen mümkün değildi. İngilizlerin inşa ettiği hattın çevresinde yan kollar inşa edilmeye başlanmışsa da Anadolu'nun büyük bir kısmında telgraf iletişiminin ulaşılabılır olmadığı bölgeler halen çoğunlukta idi.¹² Dolayısıyla muhacirlerin çok büyük bir kısmının yerleştirildiği Anadolu taşrasında insanların İstanbul'a ulaşabileceği bir telgraf yapılanması her yerde yoktu.

Telgraf altyapısına sahip bölgelerde yaşayan muhacirlerin sorunları ise merkeze daha rahat iletilebiliyor; Babiali de muhacirlerin akıbeti konusunda vilayetlerle daha sağlıklı iletişim kurabiliyordu. Örneğin Batum'dan Anadolu'ya göçün en yoğun hissedildiği bölge olan Trabzon vilayetiyle alakalı Babiali'nin bu kadar veriye sahip olması ve gemilerle gelen insanların durumlarının değerlendirilip bir karar alınabilmesinin en önemli sebebi hem Batum'da hem de Trabzon'da telgraf altyapısının olmasıydı. Keza benzer bir durum Aydın vilayetinde de söz konusuydu. Aydın, 1879 yazında büyük bir muhacir nüfusunun iskanı için uygun görülen bölgelerden biriydi. Batum'dan göç etmek üzere haber bekleyen bu insanların nüfusu 70000'i buluyordu. Böylesi büyük bir nüfusun bir kısmının iskanı için "Çifteler" adındaki büyük bir çiftlik gündeme gelmişti. 21 Haziran 1879'da muhacirlerin vekilleri kendi imza ve mühürleriyle iskanlarının burada yapılması için bir talepte bulunmuşlardı. Vilayet bu taleple ilgili görüşmeleri Şura-yı Devlet ile telgraflar üzerinden yürütüyordu. Telgraflardan anlaşıldığına göre çiftlikte hali hazırda 16 köyde tarım ve hayvancılık yapılmaktaydı. Ayrıca burada ordu için süvari ve topçeker hayvan da yetiştirilmekteydi. Vilayetten gönderilen telgraflarda bu denli büyük bir iskanın buradaki ziraatı sekteye uğratacağı düşüncesi hakimdi. Bunun üzerine muhacirlerin İzmir'de olan vekillerine Sisam'da birkaç yüz bin dönümlük bir arazi tahsis edilmesi önerildi. Ancak vekillerin yaptığı muayenede su kaynaklarının kısıtlı, bölgenin dağlık ve taşlık bir arazi olduğu görüldü. Arazinin tarıma elverişli olmadığı kanaatiyle buradan vazgeçildi. Bunun üzerine muhacirlere "Çifteler" dahilinde yer alan ancak terk edilmiş mahallerde 20-25 hane civarında bir iskan planı önerildi. Bir kısmı için vilayetin Ankara sınırında bulunan Hazine-i Hassa'ya ait bir araziye yerleşebilecekleri de kendilerine teklif edildi. Vekillere refakat etmesi için bölgeyi bilen bir zabıt atandı. Kalan nüfus için Hüdavendigar vilayeti iskan müfettişi tarafından yapılacak bir arazi tespiti sonucunda belirlenecek bir mahalde iskan gerçekleştirilecekti. Tüm bu operasyon Muhacirin Komisyonu ile koordineli bir biçimde yürütülüyordu. Yapılan bu görüşmeler ve muayeneler tam bir ay sürmüştü. İlgili birimler 28 Temmuz 1879'a kadar bu denli büyük bir muhacir nüfusunu ilgilendiren bir işin bürokrasisini telgraf sayesinde bir ay gibi kısa bir sürede gerçekleştirebilmişlerdi.¹³ Ancak iş muhacirlerin iskanına geldiğinde devlet maalesef bu kadar hızlı davranamadı (İpek, 1991, s.112).

Telgraf, sadece Batum muhacirlerinin iskanında faydalanan bir iletişim teknolojisi değildi. Kafkasya'nın diğer bölgelerinden göç eden Çerkes ve Abazalar da bu iletişim yöntemini kendi sorunlarına çözüm aramak için kullanıyordu. Devlet, savaştan sonra Adana'ya¹⁴ göç eden Çerkes ve Abaza muhacirlerin iskanını güvenlik kaygıları sebebiyle her bir köyde bir hane olacak şekilde düzenliyordu. Ancak muhacirler bu durumdan hiç memnun değildi. Aralarından bir kişiyi vekil seçtiler. 5 Ekim 1878'te Muhacirin Komisyonu'na "Abaza Kabilesi Vekili Hüseyin" imzasıyla bir telgraf gönderdiler. Telgrafta, kabilelerinin

¹² 1880'lere kadar Batum'dan Sinop'a kadar sahil şeridi telgrafa zaten kavuşmuştu. Samsun, Kavak vasıtasıyla Amasya ile bağlanmış ve Amasya hattı da Yozgat'a eklenmişti. Bu hatların inşası 1860'larda başlamıştı (Kaçar, 1986, s. 92-95). Ancak Sivas ve Amasya etrafındaki kazaların pek çoğunda telgraflaşma başlamadı. Ladik de bu kazalardan biriydi. 1881'de Anadolu telgraflarının durumunu gösterir bir harita için bkz. BOA. HRT. h. 364 (10 Safer 1299/1 Ocak 1882)

¹³ BOA. Y. A. RES. 4/31 (11 Ramazan 1296/29 Ağustos 1879)

¹⁴ Adana'da telgraf hattı inşası için bizzat Ahmed Cevdet Paşa devreye girmişti. 1865 yılında birkaç ayda tamamlanan ve Halep ile Adana'yı birbirine bağlayan bu hat askeri gereksinimlerle kuruldu (Kaçar, 1986, s. 98).

yakınlığı ve muhacirlerin birbirine destek olması için şimdilik bir arada durduklarını ve ilerde kendilerinin topluca ayrı bir mahale yerleştirilmek istediklerini bildiriyorlardı. Yerleştirilecekleri mahalın büyüklüğüne göre on haneden on beş haneye kadar iskanlarının yapılmasını ve ayrıca kendilerinin uzun bir zamandır verilmeyen ekmek tayınının da artık verilmesini istiyorlardı. Bu telgraf dört gün sonra Dahiliye Nezareti'nden Muhacirin Komisyonu'na iletildi. 27 Ekim'de komisyon, Çerkeslerin şimdilik bir arada durmasında bir mahsur olmadığına karar verdi. Muhacirlerin daha fazla zor durumda bırakılmadan ekmek tayınlarının da Adana vilayeti tarafından karşılanmasına hükmetti. Alınan bu karar 5 Kasım 1878'de Adana vilayetine yine telgrafla gönderildi.¹⁵

Bu iki örnekte de bir grup muhacirin iskan ve tayın ödemeleriyle ilgili sorunları karşısında devletin telgraf sayesinde harekete geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla bölgede telgraf altyapısı olduğu müddetçe insanlar sorunları karşısında İstanbul ile hızlıca iletişim kurabiliyordu. Telgraf altyapısının olmadığı bölgelerde ise bu durum geçerli değildi. Ancak en nihayetinde devlet, muhacirlerin iskanı ve şikayetleri konusunda yerel yönetimlere güvenmek zorundaydı. Pek çok durumda sancak veya vilayetlerden ya da muhtelif olarak ahaliden Babıali'ye gönderilmiş bir arzuhal ya da telgraf yoksa ilgili komisyonlar taşradaki sorunlardan haber dahi alamıyordu. Örneğin Ünye'ye yerleştirilen Batum muhacirlerinin iskan işlemleri uzun bir zamandır yapılmamış, tayınları da ödenmemişti. Muhacirler artık bu duruma daha fazla dayanmadılar. Aralarından bir vekil seçerek Kaymakam Ali Rıza Efendi'yi gereken işlemleri yapmadığı ve kendilerine kötü muamelede bulunduğu için Dahiliye Nezareti'ne şikayet ettiler. Bunun üzerine devlet duruma müdahale etmek zorunda kaldı ve Ağustos 1880 sonunda bir tahkikat başlattı.¹⁶

Şikayetlerin telgrafla bir şekilde İstanbul'a iletilebilmesi, bazı durumlarda Babıali'nin harekete geçmesini sağlıyordu. Ancak çoğu zaman Babıali'nin müdahalesi, iskan sorunun yaşandığı vilayet yönetimindeki ilgili birimlere birtakım talimatlar vermekten öteye gidemiyordu. Örneğin Aralık 1881'de Babıali, Ordu ve Kastamonu'da, iskan bölgelerindeki komisyonların yeniden tesis edilmesini istedi. Kurulan bu komisyonlar, muhacirleri resmi işlemleri yapılmasa dahi bir yere yerleştirecek; daha sonra da kalabalıklıklarına göre uygun bir mahalde iskanlarını sağlayacaktı. İskanları yapılsın ya da yapılmasın devletin belirlediği tayın mutlaka ödenecekti. Ancak Muhacirin Komisyonu, belirlenen hane sayısı dışında bir arada durmak isteyen ya da başka bir mahale kendi imkanlarıyla gitmek isteyen muhacirlere genel olarak pek sıcak bakmıyordu. Bu insanların sayılarının fazla olmasının yanında kendilerini tehlikeye attıkları için tayın ödemenin gerekliliğini sorguluyor ve ödemelerin kesilmesi konusunda inisiyatif en nihayetinde vilayetlere bırakıyordu. Ama mutlaka alınan kararın merkeze maruzat ya da telgrafla bildirilmesini istiyordu.¹⁷

Karadeniz ve daha iç bölgelere yerleştirilen muhacirler suistimale açık bu durumdan oldukça yakınmaktalardı. İskan ve tayın ödemelerinin yapılmaması, bu insanların en ciddi sorunuydu. Muhacirler şikayetlerini bir şekilde İstanbul'a ulaştırdıklarında ise vilayetler de kendilerini devletin iskan ve tayın ödemelerinde bıraktığı bu gibi gri alanlarla savunuyorlardı. Dolayısıyla insanların şikayetlerini telgrafla merkeze hızlı bir biçimde iletilebiliyor olmaları her zaman çözüme kavuşacakları anlamına gelmiyordu. Bu tarz meselelerin en çok yaşandığı bölgelerden biri de Sivas vilayeti ve vilayet dahilindeki Amasya sancağı idi. Ladik'e yerleşen Batumlu Gürcü muhacirler de doğrudan doğruya bu durumdan yakınıyorlardı. Ancak Ladik'te insanların faydalanabileceği bir telgrafhane de yoktu.

¹⁵ BOA. DH.MKT. 1325/11 (9 Zilkade. 1295/4 Kasım 1878)

¹⁶ BOA. DH. MKT. 1332/55 (24 Ramazan 1297/30 Ağustos 1880)

¹⁷ Muhacirlerin iskan bölgelerinde belirlenen hane sayısı dışında barınmalarını engelleyen benzer uygulamalar pek çok vilayette hayata geçirilmiş olsa da bölgedeki muhacir iskan heyetinin yeniden düzenlenmesine dair karar Aralık 1881'de Ordu ve Kastamonu'ya yerleşen Batum muhacirlerinin yoğun şikayetleri sonrası yürürlüğe konmuştu. Bkz. BOA. Y. PRK. KOM.3/49-2 (16 Rebiyülahir 1299/7 Mart 1882)

Ladik'te Muhacirlerin Telgrafla Hak Mücadelesi ve Amasya'da İskan Sorunları

Amasya sancağı Ladik¹⁸ kazasına yerleşen 20 hane kadar Batum muhaciri de yerel yönetimin iskan sorunları karşısındaki sessizliğiyle baş etmeye çalışan şanssız bir topluluktu. Ladik'te İstanbul ile iletişim olanaklarının kısıtlı oluşu, muhacirleri yaşadığı sorunlar, iskan işlemleri ve tayin ödemeleri konusunda tamamen yerel idarenin inisiyatifine bırakıyordu. Artık sorunlarına bir türlü çözüm bulamayan ve bu durumla daha fazla baş edemeyen muhacirler, aralarından bir vekil seçerek dertlerini doğrudan devletin merkezine, İstanbul'a anlatmak için telgraf çekmeye karar verdiler. Ortadaki en büyük engel ise Ladik'te o yıllarda herhangi bir telgraf hattının olmayıştıydı. Kazaya en yakın iki telgraf merkezi vardı. Bunlardan biri kazanın bağlı olduğu sancak olan Amasya'da diğeri ise Samsun'da yer alıyordu. Muhacirler bunun için önce Samsun merkezini denemeye karar verdiler. Aralarından "Safer" adlı bir kişiyi "Batum muhacirlerinin vekili" seçerek Samsun'daki telgraf istasyonundan Babıali'ye bir telgraf gönderdiler. 21 Nisan 1881 tarihinde Muhacirin Komisyonu'na ulaştırılan bu telgrafta, Ladik'e yerleştirilen Gürcülerin 20 hane olduğu ve 5 aydan beri Ladik'te ikamet ettikleri halde iskanlarının bir türlü yapılmadığı yazıyordu. Çok zor durumda oldukları ve tayinlerinin verilmediği anlaşılan muhacirler, devletten iskanlarının yapılıp gerekli yardımın kendilerine tahsis edilmesini istiyorlardı.¹⁹

Ladik o dönemde Amasya sancağına bağlı bir kaza olsa da Amasya mutasarrıflığının bu insanların iskanlarını yapmayıp tayinlerini ödememesi, muhacirleri Amasya'daki telgrafhaneye değil de sancak sınırlarına giriş yaptıkları Samsun'a yönlendirmiş olmalıdır. Ancak burada asıl dikkat çeken husus, muhacirlerin beş aydan beri Ladik'te ikamet ettiklerinin belirtilmesidir. Bu da bahsi geçen muhacirlerin en iyi ihtimalle Aralık 1880 tarihinde yani kışın Ladik'e geldikleri anlamına geliyordu. Oldukça zor şartlar altında Anadolu'ya gelip kış aylarında dahi iskanları ve tayin ödemeleri yapılmayan muhacirlerin sorunlarına yerel yönetimden çözüm bulamadıkları için böyle bir mücadeleye giriştikleri aşıkardır. Oysaki yukarda da görüldüğü üzere telgraf iletişiminin olduğu pek çok bölgede devletin merkeziyle ortalama bir ay içerisinde iletişim sağlanabiliyor; bazı vakalarda kesin bir sonuca varılmasa da muhacirlerin şikayetleri üzerine devlet harekete geçebiliyordu. Ancak Ladik'te muhacirlerden Babıali'ye gönderilen herhangi bir arzihal da olmadığı için bu beş aylık zaman zarfında insanların şikayetleri karşısında Ladik'teki idari heyetin ya da Amasya sancağı ile Sivas vilayetinin ne gibi bir tutum sergilediği tam olarak bilinmemektedir.

Ladik'teki tek sorun kazada telgraf altyapısının olmaması değildi. Tüm bu süreçte bürokrasi de oldukça yavaş işliyordu. Muhacirlerin tüm şartları zorlayarak Samsun'dan bir telgraf göndermeleri de bu durumu değiştiremedi. Çünkü muhacirlerin gönderdiği telgrafların önce Babıali'de ilgili birimlere ulaştırılması sonra da Muhacirin Komisyonu'na sevk edilmesi gerekiyordu. Benzer örneklerde görüldüğü üzere telgraf altyapısı olan merkezi bölgelerde bu ortalama dört ila beş gün arasında süren bir işti. Ancak komisyonun talepleri incelemesinden sonra Babıali'de ilgili birimlerin Sivas vilayeti ve Amasya sancağı ile iletişim kurması ve en sonunda tahkikat yapılıp bir sonuca varılması daha uzun süren bir operasyondur. Ayrıca Sivas ve Amasya'nın devletin verdiği talimatlara göre harekete geçmesi ve Ladik'te muhacirlerin

¹⁸ Ladik, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'yla başlayan göçten önce, uzun yıllar boyunca Çerkes muhacirlerin iskan edildiği Anadolu kazalarından biriydi. Ocak 1861 tarihinde Ladik'te iskan ettirilen 6000 nüfus Çerkes muhacirin araba ve hayvanat ücreti Ladik ahali tarafından karşılanmıştı. Bkz. BOA. A. MKT. MHM. 206/100 (12 Recep 1277/24 Ocak 1861); BOA. A. MKT. MHM. 208/2 (23 Recep 1277/4 Şubat 1861); BOA. A. MKT. NZD. 340/69 (14 Recep 1277/26 Ocak 1861). Ertesi sene Çarşamba'ya yerleştirilen Çerkesler hava şartlarına dayanamadıkları için talepleri üzerine yine Ladik'teki yaylalarda iskan ettirilmişti. Bkz. BOA. A. MKT. NZD. 391/60 (13 Recep 1278/14 Ocak 1862); BOA. A. MKT. NZD. 390/29 (15 Recep 1278/16 Ocak 1862); BOA. A. MKT. NZD. 534/31 (19 Recep 1278/20 Ocak 1862). Aynı sene Çorum'da geçici olarak bulunan 100 hane Çerkes muhacir de Ladik'e yerleştirildi. Bkz. BOA. A. MKT. UM. 550/91 (24 Ramazan 1278/25 Mart 1862). Hatta Şubat 1869'da Ladik ve komşusu Havza'da iskan ettirilen 22 hane Çerkes muhacirin ekmek tayınları ve barınacakları evler için gerekli olan masrafların ahali tarafından karşılandığı Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis ve Tercüman-ı Ahval gazetelerine haber olarak bildiriliyordu. Bkz. BOA. A. MKT. NZD. 470/102 (19 Şaban 1279/9 Şubat 1863). Dağıstan muhacirlerinin iskanını için de 1873 Ekim ayı sonunda arazi tespiti yapılmış; buralarda evler inşa edilmesi kararı çıkmıştı. Bkz. BOA. A. MKT. MHM. 467/4 (27 Şaban 1290/20 Ekim 1873). Anlaşılan Ladik muhacir iskanını bakımından oldukça meşgul bir kazaydı.

¹⁹ BOA. DH. MKT. 1335/58 (24 Cemaziyelevvel 1298/24 Nisan 1881)

şikayetlerinin bir çözüme kavuşturulması da oldukça zaman alacak bir süreçti. Ladik'teki Batum muhacirleri vekili "Safer"ın gönderdiği telgraftan sonra konunun araştırılıp bir cevap alınması da doğal olarak çok uzun sürdü. Bunun teknik nedenleri dışında kalan asıl ve en önemli sebebi ise Sivas vilayeti ve Amasya sancağının muhacirlerin iskanı konusunda oldukça problemlili bir bölge olmasıydı. Muhacirin Komisyonu, Amasya mutasarrıflığından sancakta artan şikayetlerden dolayı, bölgeye yerleşen Batum ve Kafkasya muhacirlerinin durumuyla ilgili genel bir rapor istedi. 23 Şubat 1882 tarihinde Amasya'dan Yıldız'a bu konuyla ilgili bir telgraf gönderildi. Gönderilen telgrafın suretlerine göre mutasarrıflık, muhacirlere yapılan uygulamanın Sivas vilayetinin sancağa verdiği talimatlar doğrultusunda gerçekleştirildiğini belirterek sorumluluğu üzerinden atıyordu. Amasya'da sancak idaresi, yetim, dul, yaşlı ve fakirlere yevmiyelerinin zaten ödendiğini; ancak buna ihtiyaç görülmeyen ve durumları iyi olan muhacirlerin ödemelerinin ise usule göre kesildiğini ifade ediyordu. Öte taraftan muhacirlerin ısrarla tayın isteklerinde devam ettiğini ve bunun sancak yönetimini zor duruma düşürdüğünü ihbar ediyordu. Mutasarrıflık, muhacirlerin İstanbul'a müracaat etmeye devam edeceklerini de ekliyor; Babıali'nin bir an evvel bu konularda harekete geçmesini istiyordu.²⁰

Bu telgraflar, Amasya'da yönetimin muhacirlerin tayın veya yevmiyelerinin ödenmemesi konusunda sorumluluğu üzerine almadığının açık bir kanıtıydı. Vilayetten gelen talimatın uygulandığı belirtildiği sürece devletin bu konuda herhangi bir yaptırım uygulaması da beklenemezdi. Zira Yıldız, başka bölgelerden gelen pek çok benzer sorunla meşguldü. Amasya'dan gönderilen telgraftan sadece birkaç gün sonra, Sinop'ta da muhacirler benzer şikayetleri içeren bir telgraf gönderdiler. 7 Mart 1882'de Sinop'a yerleştirilen Batumlu muhacirler, aralarından bir vekil seçerek Dahiliye Nezareti'ne iskan ve tayın ödemelerinin yapılmadığını telgrafla şikayet ettiler. Şikayetin içeriği ve yöntemi Ladik'teki Batum muhacirleriyle aynıydı. Telgrafta anlatıldığı üzere vilayet de bu durumdan haberdardı. Ancak anlaşılan o ki muhacirlerin bir şekilde İstanbul'a telgrafla arzual göndermelerinin önüne geçememişlerdi. Sinop'un avantajı, halihazırda sancakta bir telgrafhane olmasıydı. Dolayısıyla Dahiliye Nezareti veya Muhacirin Komisyonu doğrudan idare heyetiyle irtibat kurabiliyordu. Komisyon, Sinop'taki muhacirlerin "baştan atılmakta olduğuna delil kafi bulunduğundan" artık bu şikayetlerin önüne geçmek için muhacirlerin şartlarında iyileştirmeler yapılmasını gerekli bulmuş ve karar hemen sancağa iletilmişti.²¹

Ladik'te ise muhacirlerin yerel idare kaynaklı yaşadığı sorunlar uzun yıllar boyunca aynen devam etti. Üstelik bu sorunlardan etkilenenler sadece Batum'dan gelen Gürcüler değildi. Samsun üzerinden Ladik'e giriş yapmış olan Çerkes muhacirler de sancağın iskan politikasından oldukça şikayetçiydiler. 24 Ekim 1887 yılında tayınlarının kesildiğini hem Sivas vilayetine hem de Muhacirin Komisyonu'na şikayet ettiler. Bunun üzerine Amasya'da yönetim, Babıali'ye iskan ve tayın işlerinin bir memur atmasıyla ve yine usule uygun olarak gerçekleştirildiğini savunan bir telgraf gönderdi. Tarafların iletişimi Amasya merkezinde yer alan telgrafhaneden yürütülüyordu. Bu sayede Çerkeslerin şikayetlerinin gönderilip kararın Amasya sancağına geri iletilmesi 4 gün sürmüştü. Komisyon, sunulan kanıtları yeterli buluyor ve sancağa tayın işlerinin hızlandırılmasını emrediyordu. Ancak verilen karar bundan öteye gidemedi.²²

Telgraf sayesinde iletişimin hızlı bir biçimde sağlanabiliyor oluşu çok büyük bir avantajdı. Ladik'te muhacirlerin kendi çabalarıyla Samsun ve Amasya merkezlerinde yer alan telgrafhanelerden kolektif bir biçimde başlattıkları bu hak mücadelesi de doğrudan doğruya devletin merkeziyle hızlı bir biçimde iletişim kurmak amacı taşıyordu. Ancak Ladik'in idare olarak iskan işlerinde sorunlu bir sancağa bağlı olması bu avantajı ortadan kaldırıyor. Amasya'nın Ladik'te nasıl bir uygulama gerçekleştirdiğiyle ilgili bilgiler son derece kısıtlıdır. Ancak bölgede muhacirlerin şartlarında herhangi bir değişiklik olmadığı, yine muhacirlerin kendi çabalarıyla kazadan ayrılarak çektiği telgraflarla ortaya çıkıyordu. Çerkeslerin şikayetinden tam bir sene sonra, 9 Eylül 1888'de, Batum üzerinden Ladik'e gelen "Kaspolad" adlı bir muhacir, İstanbul'a Amasya merkezinden bir telgraf gönderdi. Telgrafta anlatılanlar yine aynı sorunlardı. İnsanların iskanları yapılmamış; tayınları ve yevmiyeleri verilmemişti. Ancak bu telgrafta farklı bir durum daha söz konusuydu. "Kaspolad", muhacirlerin yaşadığı müşkülât karşısında idarenin kayıtsız kalmasının artık muhacirler arasında ölümleri arttırdığını bildiriyordu. Babıali bu ciddi durum karşısında doğrudan Sivas vilayetiyle

²⁰ BOA. Y. PRK. KOM. 3/49-7 (16 Rebiyülahir 1299/7 Mart 1882)

²¹ BOA. Y. PRK. KOM. 3/49-4 (16 Rebiyülahir 1299/7 Mart 1882)

²² BOA. DH. MKT. 1459/5 (12 Safer 1305/30 Ekim 1887)

iletişime geçti. Muhacirlerin şartlarında iyileştirmeler yapılması ve tayınların ödenmesi gerektiğini doğrudan vilayete bildirdi. Ancak kararın uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir.²³

Bu telgraf, Ladik'te muhacirlerin mücadeleye devam ettiğini göstermesinin yanında Saffet Paşa'nın 5 Aralık 1879'da kaleme aldığı rapordaki sorunların sekiz sene sonra dahi Anadolu'da bir yerlerde aynen devam ettiği anlamına da geliyordu. Şüphesiz bu durum 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan kitlesel göçte devletin göç politikası üzerindeki kontrolünün ne kadar tartışmalı olduğunun bir kanıtıydı. Dolayısıyla devletin muhacirler üzerinde kontrol sağlayamaması asayiş sorunlarına da davetiye çıkarıyordu. Bunun bir örneği yine Ladik'te yaşandı. Mayıs 1889 sonunda Ladik'in yerlilerinden olan Ali Rıza adlı bir şahıs, artık Batumlu Gürcülerin Ladik'te ahaliye uzun bir zamandır yaptığı "mezalime" daha fazla dayanamayarak ahali adına Dahiliye Nezareti'ne bir şikayet arzuhalı göndermişti.²⁴ Bu arzuhalde yer alan iddialar, Gürcü muhacirlerin Ladik'te ahaliye yaptığı "mezalimin" belli bir zamandır devam ettiği açısından değerlendirilirse, Ladik'te yerel idarenin ve Amasya sancağının böylesi bir asayiş sorunu karşısında hiç bir yaptırım uygulamadığı veya bölgede kontrolü sağlayamadığı anlamı da çıkabilmektedir.

Amasya'da yaşanan sorunlar sadece Ladik ile sınırlı değildi. Ladik gibi muhacirlerin iskan edildiği kazalardan Merzifon'da da muhacirlerle ahali arasında çeşitli anlaşmazlıklar çıkıyordu. Yine Batum'dan Samsun'a gelen muhacirlerin bir kısmı, Merzifon'a bir saat mesafede bulunan Miri Çayırı adlı bir mahalde iskan edilmişti. Muhacirler, burada evler inşa edip tarım ve hayvancılık yapacaklardı. Ancak Merzifon'da ahalinin bir kısmı bu iskana karşı çıktı. İddiaya göre bu insanlar araziye muhacirlerin elinden almak istiyordu. Miri Çayırı'nın bir mera olduğunu ileri sürüyor; bu sebeple arazinin muhacirlere tahsis edilemeyeceğini iddia ediyorlardı. İnsanlar, eşraftan güçlü kimselerin de desteğini alıp sancak yönetimine muhacirleri araziden attırmaya çalışmışlardı. Muhacirler bu konuyla ilgili olarak Mayıs 1888 başında "Batum muhacirlerinden Arif" imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne bir şikayette bulundular. Şikayetlerinde ahalinin muhacirlerin "sefalet ve perişanlıklarına" sebep oldukları iddiasında bulunuyorlardı. Dahile Nezareti, 9 Mayıs 1888 tarihinde Sivas vilayetine konunun araştırılıp bir tahkikat yapılması talimatı gönderdi.²⁵ İlk tahkikat beş ay sürmüştü. 17 Ekim 1888'de Dahiliye Nezareti ile Sivas vilayetinin yazışma ve telgraflaşmalarından sonra muhacirlerin hali hazırda iskana uygun hareket ettikleri ve hatta yerleştirildikleri araziye masraf ettikleri dahi tespit edilmişti. Nezaret, vilayetten konunun daha da derinleştirilmesini istiyordu.²⁶ Bundan altı ay sonra Muhacirin Komisyonu'na Sivas vilayetinden gönderilen başka bir yazıda ise vilayet, arazinin muhacirlere geri verilmesinin pek uygun olmayacağı bildiriyordu. Çünkü geçen bu süre zarfında ahalinin desteğiyle muhacirlere ev inşa etmeleri için başka bir arazi satın alınmıştı. Ancak bu işin arkasında esnaf ve eşraftan güçlü kimseler bulunduğu için konunun şimdilik kapandığı görülüyordu.²⁷ Anlaşılan Amasya'da, Merzifon'daki sorunların üzerinin örtülmesine yönelik bir çaba vardı. Bu örnekler sancaktaki iskan sorunlarının ne denli büyük olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Ladik ve Merzifon'da yaşanan bu olaylar, sancakta muhacirlerle ahali arasında ciddi asayiş problemlerinin olduğuna işaret eden örneklerden sadece ikisiydi. İskan konusunda oldukça sorunlu olan Amasya kazalarında insanların doğrudan İstanbul'a ulaşabilmeleri için başvurabileceği yollar da oldukça kısıtlıydı. Ancak her şeye rağmen Ladik'te muhacirler kendi çabalarıyla telgrafa ulaşabilmenin yollarını arıyor ve sorunları karşısında somut bir çözüme kavuşamıyorlarsa da en azından dertlerini devletin merkezine ileterek Babıali'nin vilayet ve sancağı harekete geçirdiği bir cevap alabiliyorlardı. Bunun sonucunda Amasya'da Ladik başta olmak üzere telgrafa erişimi olmayan kazalarda telgraf hattı kurulmasına yönelik yoğun bir istek ortaya çıktı. 30 Ağustos 1888'de Amasya Liva Meclisi'nden Sivas vilayetine gönderilen bir tahriratta Köprü, Gümüşhacıköy, Osmancık, Havza ve Ladik kazalarında artık birer telgraf hattı kurulması gerektiği bildiriliyordu. Bu kazaların birbirine komşu olması dolayısıyla burada oluşturulacak bir telgraf ağının Sinop-Samsun-Amasya hattıyla birleştirilebileceği düşünülüyordu. Meclis, telgraf hattının olduğu Merzifon, Mecitözü ve Nefs-i Amasya gibi kazalarda hem işlerin daha kolay

²³ BOA. DH. MKT. 1541/9 (4 Muharrem 1306/10 Eylül 1888)

²⁴ BOA. DH. MKT. 1510/63 (22 Ramazan 1305/2 Haziran 1888)

²⁵ BOA. DH. MKT. 1507/21 (27 Şaban 1305/9 Mayıs 1888)

²⁶ BOA. DH. MKT. 1553/43 (12 Safer 1306/17 Ekim 1888)

²⁷ BOA. DH. MKT. 1612/11 (1 Şaban 1306/2 Nisan 1889)

yürütüldüğünü hem de buralardan elde edilen gelirin istikrarlı bir biçimde diğer kazalardan daha yüksek olduğunu iddia ediyordu. Eğer bu beş kazada da telgraf hattı kurulursa pek çok sorunun üstesinden gelinebileceği gibi ticaret ve ziraattan elde edilen gelir de artacaktı. Meclis, özellikle Havza'da bulunan ve "ülke dışından gelen ziyaretçilerin dahi yoğun bir ilgi gösterdiği" kaplıcanın gelir potansiyeliyle Sivas vilayetini ikna etmeye çalışıyordu.²⁸

Bu beş kazada telgrafa dair ortaya çıkan bu arzu nezdinde meclisin önerisini Sivas vilayeti de mantıklı buldu. 19 Eylül 1888'de Dahiliye Nezareti'ne sancakta böyle bir isteğin olduğuna dair bir tahrirat gönderdi.²⁹ Babıali, yapılan inceleme sonucunda bu kazalarla beraber toplam yirmi beş kazada daha telgraf hattı kurma kararı aldı. Ancak inşa çalışmaları tam anlamıyla başlamamıştı. Ertesi sene, 30 Ekim 1889'da Sivas Valisi Mehmed Memduh Paşa (d.1839-ö.1925), Dahiliye Nezareti'ne bir maruzat daha yazdı. Vali, telgraf sayesinde hem iletişimin hızlı bir biçimde sağlandığını hem de telgraf olan kazalarda olmayan kazalara nazaran daha fazla gelir elde edildiğini bildiriyordu. Mehmed Memduh Paşa da özellikle Havza'daki kaplıcanın gelir getirme potansiyeline değiniyor, böylesi bir kazada telgraf hattı kurulmasının gerekliliğine vurgu yapıyordu.³⁰ Anlaşılan o ki Mehmed Memduh Paşa, Amasya Liva Meclisi'nde alınan kararlara sahip çıkıyor ve meselenin takipçisi oluyordu. Ancak, Havza kazası diğer kazalara nazaran biraz daha ön plana çıkıyordu.

Ladik ise yaşadığı iskan ve asayiş sorunları sebebiyle telgrafın eksikliğini en çok hisseden Amasya kazalarının başında gelmesine rağmen diğer kazalara nazaran burada da geri planda kalmıştı. Ancak ahali bu konuda da hemen devreye girdi. Daha önce pek çok kez kaza sınırlarını terk ederek en yakın telgrafhanelerden şikayetlerini doğrudan İstanbul'a göndermek konusunda deneyimli olan Ladikliler, bu sefer aynı yöntemi kendi kazalarında telgraf hattı kurulmasını istemek için de deniyorlardı. 14 Aralık 1889'da Ladik'te ahali adına, Tuzcuoğlu Nazif ve Cabızade Mehmed adlı eşraftan iki kişi Merzifon'a giderek buradaki telgrafhaneden Dahiliye Nezareti'ne bir arzuhal telgrafi çektiler. Telgrafta Bağdat hattının³¹ Ladik kazasına bir buçuk saat mesafede olduğu ve birkaç sene önce Ladik'te de telgraf hattı inşa edilmesini istedikleri halde herhangi bir gelişme olmadığını yazmışlardı. Tuzcuoğlu ve Cabızade, "muhaberatın vasita-i tesri"³² olan telgraf hattının inşası için gerekli tüm masrafların ahali tarafından karşılanacağını belirtiyorlardı.³³ Bu telgraf Merzifon'dan doğrudan İstanbul'a ulaşmadı. Önce Kastamonu'daki telgrafhaneye geldi ve ertesi gün Dahiliye Nezareti'ne gönderildi.³⁴ Dahiliye Nezareti'nde daha önce Amasya ve Sivas'tan gönderilen belgelerle birlikte Ladiklilerin Merzifon'dan çektiği telgraf da inceleme altına alındı. 23 Aralık 1889'da Dahiliye Nazırı Ahmed Münir Paşa (d.1825-ö.1897) konuyu olumlu görüşleriyle sadarete sevk etti.³⁵ Ancak yine bir karar çıkmadı. 30 Aralık'ta Sivas Valisi Mehmed Memduh Paşa doğrudan sadarete bir telgraf daha göndererek ısrarla konunun önemini vurguluyordu.³⁶ Hem vilayet hem sancak hem de ahalinin yoğun çabalarına rağmen, yapılan incelemede Ladik'te telgraf hattı inşa etmenin ne yazık ki pahalı bir iş olacağı kararı çıktı. Diğer bölgelerde ise inşa çalışmaları başlayacaktı.³⁷ Böylece Ladik'in telgrafa kavuşması şimdilik mümkün olmadı.

²⁸ BOA. ŞD. 2550/38-1 (24 Cemaziyevvel 1307/16 Ocak 1890)

²⁹ BOA. DH. MKT. 1550/105 (29 Muharrem 1306/5 Ekim 1888); BOA. DH. MKT. 1681/109 (20 Rebiyülahir 1307/14 Aralık 1889); BOA. ŞD. 2550/38-2 (24 Cemaziyevvel 1307/16 Ocak 1890)

³⁰ BOA. ŞD. 2550/38-3 (24 Cemaziyevvel 1307/16 Ocak 1890)

³¹ Bağdat hattından kasıt İngilizlerin Londra ile Bombay'ın iletişimini sağlayacak küresel telgraf projesinin Anadolu etabıdır. Bu hat İstanbul'dan Basra'ya kadar Anadolu'yu doğrusal bir hat biçiminde geçmektedir. Anadolu telgrafları bu hat etrafında şekillenmiştir.

³² İletişimi hızlandıran araç anlamına gelmektedir.

³³ BOA. ŞD. 2550/38-4 (24 Cemaziyevvel 1307/16 Ocak 1890)

³⁴ Bu gibi durumlar, iletişim kurulacak hatların tamamen birbirine bağlı olmaması ya da o sırada hatların arıza, bakım veya yoğunluk sebebiyle kullanılmamasından kaynaklanabiliyordu. Bir telgrafnamede, iletişimin rotası mahal-i irsali (gönderildiği telgraf merkezi), mevrîdi (ulaştığı telgraf merkezi) ve mutavassıt olan merkez (aracı telgraf merkezi) kutucuklarının içine yazılıyordu.

³⁵ BOA. ŞD. 2550/38-6,7 (24 Cemaziyevvel 1307/16 Ocak 1890)

³⁶ BOA. ŞD. 2550/38-8 (24 Cemaziyevvel 1307/16 Ocak 1890)

³⁷ BOA. DH. MKT. 1695/94 (15 Cemaziyelahir 1307/6 Şubat 1890)

1891 yılına gelindiğinde Köprü, Mecitözü ve Havza kazalarında inşa çalışmaları tamamlanmış; buralarda telgraf memurları dahi atanmıştı.³⁸ Ertesi yıl Ladik etrafındaki kazaların pek çoğunda askeri gereksinimler dolayısıyla telgraf hattı inşasına başlanmıştı. Hatta kazaya Tokat tarafından oldukça yakın olan Erbaa'da ahalinin desteğiyle inşa çalışmaları tamamlanmış ve hat kullanılabilir hale getirilmişti. 18 Ekim 1892'de Niksar ile Tokat'ın bağlanmasının yanında Sivas'ın Kangal, Divriği, Şiran, Kelkit kazaları ve Ağın nahiyesinde de birer telgraf hattı inşasına başlanmasına karar verildi.³⁹ Böylece Sivas vilayeti sınırları içinde telgraflaşma çok büyük bir oranda tamamlanacaktı. Aynı sene, Samsun-Amasya hattının Kavak'tan geçen kısmı, ahalinin hem maddi destekleri hem de işgücü olarak yoğun bir biçimde çalışmasıyla Ladik'in içinden geçen şose yoluna direklerle bir şekilde taşınabildi. Geriye bir tek Ladik'te bir telgrafhane açılması kalmıştı. 1893 yılı mayıs ayında yine ahalinin desteğiyle Ladik içinde bu hattın işletileceği dört oda mütevazı bir telgrafhane inşasına başlanılmak istendi. İnşa masrafları yine Ladiklilerden ve Ladik'te elde edilen zahire gelirinden karşılanacaktı. Telgrafhane için gerekli olan makine elemanlarının bir kısmı Avrupa'dan ithal edilecek; burada çalışacak memurların maaşları da yine zahire geliri ve telgrafhanenin muhaberattan elde ettiği gelirden karşılanacaktı. 17 Ekim 1893'te Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'ya (d.1851-ö.1900) her aşaması tasarlanmış bu isteğe onay vermekten başka bir iş kalmamıştı.⁴⁰ Böylece Ladik, geç de olsa, yine ahalinin telgraf üzerinden verdiği bir mücadele sonucunda telgrafa kavuşmuş oldu.

Sonuç

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Batum'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin yarattığı en büyük sorunlardan biri muhacirlerin iskan işleri ve tayın ödemelerindeki gecikmedir. Bu sorunları çözüm arayışında telgraf iletişimi büyük bir rol oynamıştır. Çalışmada seçilen ve halihazırda telgraf altyapısı bulunan Trabzon, Ordu, Ünye, Samsun, Merzifon, Sinop, Kastamonu, Aydın ve Adana örneklerinde görüldüğü üzere telgraf sayesinde muhacirlerin problemlerinin Babıali'ye iletilmesi, Babıali'de ilgili birimlere sevk edilip alınan kararların vilayet ve sancaklara iletilmesi ortalama bir ay kadar kısa bir sürede gerçekleşebilmiştir. Ancak telgraf altyapısının olmadığı Ladik'te böylesi bir avantajdan söz etmek mümkün değildir. Ladik'te iskanları yapılan Batum muhacirlerinin bölgelerinde telgraf olmadığı halde en yakın telgrafhanelerden bir hak mücadelesine başlamaları ise kazayı özel bir örnek yapmaktadır.

Ladik'te muhacirleri böylesi bir mücadeleye sevk eden etmenleri ise iki farklı açıdan değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki, Batum'dan Ladik'e göç eden insanların, telgrafın iletişimde sağladığı hızın farkında olmalarıdır. Memleketlerinde halihazırda telgraf altyapısına sahip olan ve uzun yıllar boyunca telgraf iletişimini deneyimlemiş insanların böylesi bir etkinin farkında olmaları gayet doğaldır. İkinci etmen ise Amasya ve Sivas'ın iskan işleri konusunda oldukça problemlerle bir bölge olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Ladik'te, insanların yerel yönetimin şikayet mekanizmasını teğet geçerek doğrudan İstanbul'a ulaşabilecekleri yolların kısıtlı oluşu, bölgenin iskan işlerindeki problemlerle birleşince insanları tek seçenek olarak telgrafa yönlendirmiştir. Nitekim, Osmanlı Devleti'nde iskan politikasında her ne kadar merkezi yönetimin kararları belirleyici olmuşsa da asıl sorumluluk her zaman bu kararları uygulayacak merciler olan yerel idarelerdedir. Yani bu mücadelenin temelinde alternatifsizliğin doğurduğu çaresizlik vardır.

Buradan hareketle telgrafın devlet-toplum ilişkisindeki rolü de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Telgraf, insanların doğrudan merkeze ulaşmak amacıyla kullandıkları bir araçtır. Ancak Ladik'teki muhacirlerin, sorunlarında telgrafa rağmen somut bir çözüme kavuşamamaları, telgrafın sağladığı avantajı çözüm getiren bir araç olmasından ziyade daha çok iletişimde sağladığı hızla açıklamaktadır. Nitekim

³⁸ Salname-i Vilayet-i Sivas, 1308/1891, s. 121,171,174

³⁹ BOA. BEO. 93/6956 (1 Rebiyülahir 1310/23 Ekim 1892)

Tokat ve civarındaki telgraf hattı inşaları üzerine ayrıntılı bilgi için bkz.: Hanılçe, M. (2017). Osmanlı taşrasında telgraf hattı çekilmesinde yaşanan zorluklar, Niksar-Erbaa-Tokat telgraf hattı örneği. *History Studies International Journal of History*, 9(4), 63-99.

⁴⁰ BOA. DH. MKT. 45/8 (22 Zilhicce 1310/7 Temmuz 1893)

Ladik'te ahalinin kazada bir telgraf hattı kurulmasını istemek amacıyla gönderdikleri telgrafta da iletişimin bu yönüne vurgu yapılmaktadır.

Amasya ve Ladik başta olmak üzere iskan bölgelerinde muhacirlerin gönderdiği telgraflara ve Babıali'nin yerel idarelere ilettiği kararlara rağmen, yerel yönetimlerin her zaman somut bir çözüm ortaya koymaması ise telgrafın merkezi idarenin kararlarının taşraya hakim kılınmasındaki rolünü de tartışmaya açık bir hale getirmektedir. Bunun yanında, Amasya'da iskan konusunda yaşanan tüm idari sorunlara ve ahalinin büyük gayretlerine rağmen, Ladik'te telgraf hattı kurulmasının pahalı görülmesi, ekonomik potansiyeli yüksek olan diğer kazalara daha çok önem verilmesi ve bu bakımdan Ladik'in telgrafa çevre kazalara nazaran daha geç kavuşması gibi durumlar ise devletin taşrada telgraf hattı inşasına bakış açısında ekonomik nedenlerin ağır bastığını göstermektedir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA. A. MKT. MHM. 206/100 (12 Recep 1277/24 Ocak 1861)
BOA. A. MKT. MHM. 208/2 (23 Recep 1277/4 Şubat 1861)
BOA. A. MKT. MHM. 467/4 (27 Şaban 1290/20 Ekim 1873)
BOA. A. MKT. NZD. 340/69 (14 Recep 1277/26 Ocak 1861)
BOA. A. MKT. NZD. 390/29 (15 Recep 1278/16 Ocak 1862)
BOA. A. MKT. NZD. 391/60 (13 Recep 1278/14 Ocak 1862)
BOA. A. MKT. NZD. 470/102 (19 Şaban 1279/9 Şubat 1863)
BOA. A. MKT. NZD. 534/31 (19 Recep 1278/20 Ocak 1862)
BOA. A. MKT. UM. 550/91 (24 Ramazan 1278/25 Mart 1862)
BOA. BEO. 93/6956 (1 Rebiyülahir 1310/23 Ekim 1892)
BOA. DH. MKT. 45/8 (22 Zilhicce 1310/7 Temmuz 1893)
BOA. DH. MKT. 1325/11 (9 Zilkade. 1295/4 Kasım 1878)
BOA. DH. MKT. 1325/40 (16 Zilhicce 1295/14 Aralık 1875)
BOA. DH. MKT. 1332/55 (24 Ramazan 1297/30 Ağustos 1880)
BOA. DH. MKT. 1335/58 (24 Cemaziyelevvel 1298/24 Nisan 1881)
BOA. DH. MKT. 1335/68 (27 Cemaziyelevvel 1298/27 Nisan 1881)
BOA. DH. MKT. 1459/5 (12 Safer 1305/30 Ekim 1887)
BOA. DH. MKT. 1507/21 (27 Şaban 1305/9 Mayıs 1888)
BOA. DH. MKT. 1510/63 (22 Ramazan 1305/2 Haziran 1888)
BOA. DH. MKT. 1541/9 (4 Muharrem 1306/10 Eylül 1888)
BOA. DH. MKT. 1550/105 (29 Muharrem 1306/5 Ekim 1888)
BOA. DH. MKT. 1553/43 (12 Safer 1306/17 Ekim 1888)
BOA. DH. MKT. 1612/11 (1 Şaban 1306/2 Nisan 1889)
BOA. DH. MKT. 1681/109 (20 Rebiyülahir 1307/14 Aralık 1889)
BOA. DH. MKT. 1695/94 (15 Cemaziyelahir 1307/6 Şubat 1890)
BOA. HRT. h. 364 (10 Safer 1299/1 Ocak 1882)

- BOA. MVL. 711/12 (2 Cemaziyelevvel 1282/23 Eylül 1865)
 BOA. MVL. 714/45 (11 Cemaziyelahir 1282/1 Kasım 1865)
 BOA. MVL. 1058/21 (11 Şevval 1284/5 Şubat 1868)
 BOA. ŞD. 2550/38 (24 Cemaziyelevvel 1307/16 Ocak 1890)
 BOA. Y. A. RES. 4/31 (11 Ramazan 1296/29 Ağustos 1879)
 BOA. Y. EE. 44/124 (20 Zilhicce 1296/5 Aralık 1879)
 BOA. Y. EE. 72/82 (5 Cemaziyelahir 1297/15 Mayıs 1880)
 BOA. Y. PRK. KOM. 3/49 (16 Rebiyülahir 1299/7 Mart 1882)

Salnameler

- Salname-i vilayet-i Sivas.* (1287/1870). Sivas: Sivas Vilayet Matbaası.
Salname-i vilayet-i Sivas. (1288/1871). Sivas: Sivas Vilayet Matbaası.
Salname-i vilayet-i Sivas. (1308/1891). Sivas: Sivas Vilayet Matbaası.

Kitap ve Makaleler

- Bektaş, Y. (2000). The sultan's messenger: Cultural constructions of Ottoman telegraphy, 1847-1880. *Technology and Culture*, 41(4), 669-696. <https://doi.org/10.1353/tech.2000.0141>
- Ben-Bassat, Y. (2014). *Petitioning the sultan, protests and justice in late Ottoman Palestine*. I. B. Tauris.
- Davison, R. H. (1990). The advent of electric telegraph in the Ottoman Empire. *Essays in Ottoman and Turkish history* içinde. (ss. 133-166). Austin: University of Texas Press.
- Demirel, M. (2009). Artvin ve Batum göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16(40), 317-340.
- Demirtaş, E. (2009) Kırım savaşı ve 93 harbi sürecinde Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin sevk ve iskanları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16(41), 215-238.
- Erkan, S. (1996). *Kırım ve Kafkasya göçleri (1878-1908)*. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Findley, C. V. (1980). *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire the sublime porte, 1789-1922*. Princeton University Press.
- Haniççe, M. (2017). Osmanlı taşrasında telgraf hattı çekilmesinde yaşanan zorluklar, Niksar-Erbaa-Tokat telgraf hattı örneği. *History Studies International Journal of History*, 9(4), 63-99. <https://doi.org/10.9737/hist.2017.551>
- İpek, N. (1991). Kafkaslardan Anadolu'ya göçler (1877-1900). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 101-138.
- Kaçar, M. (1986). *Osmanlı telgraf işletmesi (1854-1871)* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karpat, K. H. (1985). *Ottoman population 1830-1914*. The University of Wisconsin Press.
- Kırlı, C. (2015). Tyranny illustrated: From petition to rebellion in Ottoman Vranje. *New Perspectives on Turkey*, 53, 3-36. <https://doi.org/10.1017/npt.2015.17>
- Lafi, N. (2011). Petitions and accommodating urban change in the Ottoman Empire. *Istanbul as seen from a distance: Centre and provinces in the Ottoman Empire* içinde. (ss. 78-82). Swedish Research Institute.
- Ortaylı, İ. (2020). *Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri (1840-1880)*. Türk Tarih Kurumu.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkasya göçleri (1856-1876)*. Türk Tarih Kurumu.